

असावी संस्कृती परिश्रम आणि संस्कारांवर आधारित

प्रसंग- गुणवत्ता यादीत झळकलेल्या विद्यार्थ्यांशी संवाद: दीपस्तंभ फाउण्डेशन आणि
विवेकानंद प्रतिष्ठानतर्फे आयोजित गुणगौरव सोहळा

दि. १२-०६-२००६, स्थळ -इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेन्ट अँड रिसर्च (आयएमआर) हॉल, जळगाव

विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद साधताना भाऊ सर्वांचे 'आजोबा' होतात. पालक, शिक्षकांना मार्गदर्शन करताना, ज्येष्ठ मार्गदर्शक ठरतात! वयाने, मानाने, ज्ञानाने, अनुभवाने येणारी ही ज्येष्ठता 'आदरणीय' कशी असते, याच प्रत्यय हवा असेल तर हे भाषण मनःपूर्वक वाचायलाच हवे! स्पर्धा परीक्षेत प्राविण्य मिळवू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही प्रज्ञावान विद्यार्थ्याला, जैन उद्योग समूहाचे सहकार्य लाभेल, ही ग्वाही देतानाच प्रशासकीय सेवेत आजही प्रामाणिक अधिकारी आहेत, याची स्पष्ट समज भाऊ देतात. जगात 'चांगली माणसे' आहेत, त्यांच्या जगण्याकडे डोळसपणाने पहा; असा मोलाचा सल्लाही भाऊ देतात. आदर्शवादाबरोबर वास्तववादाचे भान आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन करतात. 'कुटुंबसंस्था' जपणे अत्यंत महत्त्वाचे असून कुटुंबातील सदस्यांच्या काही सवयींवरही भाऊ प्रखर प्रकाशझोत टाकतात. मोठ्यांनी स्वतः शिस्त पाळण्याची गरज आहे, मोठ्यांच्या वागण्यात विरोधाभास नसावा, याची जाणीवही या भाषणातून दिली आहे.

विद्यार्थी मित्रांनो,

तुम्ही विचारायचे आहे, मी उत्तरे द्यायची आहेत.

साधारणपणे मी असे बघितले आहे की, अनेक वक्त्यांची भाषणे आपण ऐकतो, ही भाषणे चांगलीही होतात, आपण खूप टाळ्याही प्रतिसाद या दृष्टीने वाजवितो. घरी गेल्यानंतर मात्र त्या भाषणांचा लेखा-जोखा मिळवायचा ठरविला तर लक्षात येते त्या भाषणातील दहा टक्क्यांच्या वरही आपल्या लक्षात राहत नाही. याउलट आपण जर एखादा प्रश्न विचारला आणि त्याचे जर वक्त्याकडून समर्पक ते उत्तर मिळाले, तर ते उत्तर आपण आयुष्यभर विसरत नाही! म्हणूनच मी असे ठरवले आहे की, विद्यार्थी-विद्यार्थिनींसमोर भाषण देण्यापेक्षा प्रश्नोत्तराचा कार्यक्रम असावा.

काही प्रश्न असले तर मी उभा आहे. मध्यंतरीच्या वेळात रंगमंचावर बसलेल्या दोन-तीन ध्येयवेड्या (डॉक्टर, आयएएस अधिकारी) लोकांकडे बघून मला एक गोष्ट आठवली, कारण मित्रांनो, या मान्यवरांचे जीवन आदर्श आहे. त्यांचा कित्ता गिरविला, तर तुम्हीही

उत्तम काम करू शकाल!

फार पूर्वीची गोष्ट आहे, १८०५ सालची. पुण्यामध्ये फर्ग्युसन कॉलेजच्या जवळ एक टेकडी आहे. तिथे चार मुले गोळा झाली. त्यांच्यापैकी एकाने एक दहा कलमी कार्यक्रम, लिहून आणलेला होता. त्या कागदावर देशासाठी आपल्या कोणकोणत्या जबाबदाऱ्या आहेत आणि त्या दृष्टीने आपल्याला काय काय करावे लागणार आहे. याचे विवेचन होते. मी आता तुम्हाला ती दहा कलमे सांगत बसत नाही. पुढे या चार मुलांपैकी एक जण फिरोजशहा मेहता, पारशी समाजाचे गृहस्थ, पण महाराष्ट्रासाठी ज्यांनी पुष्कळ केले, असे त्या वेळचे एक थोर समाजसेवक, त्यांच्याकडे गेला. त्या मुलाने त्यांना सांगितले की, आम्ही चार लोकांनी एकत्र येऊन एक संस्था स्थापन केली आहे. त्या संस्थेतर्फे आम्ही काही काम करणार आहोत. संस्थेचे नाव सांगितले. नाव सांगणारे गृहस्थ गोपाळ कृष्ण गोखले होते. त्यांच्याबरोबरच्या तिघांची नावे मला आता आठवत नाहीत. त्यानंतर त्या संस्थेचे काय झाले? हे ही माहित नाही. केवळ आदर्शवादावर उभी राहिलेली ती संस्था होती. वास्तववादाचा तिच्याशी संबंध फार कमी होता, फार दुरान्वयाने होता.

ज्या वेळी ते फिरोजशहा मेहता यांच्याकडे गेले, आणि त्यांना आपली संघटनात्मक ध्येय उद्दिष्टे सांगितली, तेव्हा फिरोजशहा मेहतांनी वडिलकीचा सल्ला दिला, 'मित्रांनो, तुम्ही आज चार आहात. तुम्ही चार आहात तोपर्यंत, ही संस्था निश्चितपणे चालेल. परंतु तुमच्यासारखे समविचारी मोठ्या प्रमाणात मिळाले नाहीत, तर ही संस्था पुढे चालणार नाही, कारण देशभक्ती बरोबरच वास्तवाचे भान ठेवून, आपल्या शरीराची गरज, आपल्या कुटुंबाची गरज, आपल्या आत्म्याची गरज, जर आपण भान ठेवले नाही, तर आपण जास्त काळ ते काम करू शकणार नाही.' घडलेही तसेच. गोखल्यांनी सुरु केलेली, 'समाज प्रबोधन मंडळ' ही ती संस्था होती, ती बंद पडली. अशा अनेक संस्था विशेष करून आपल्या महाराष्ट्रामध्ये बंद पडलेल्या आपल्याला दिसतात.

मित्रांनो, 'दीपस्तंभ' संस्थेच्या यजुर्वेन्द्र महाजन यांनी वाढविलेल्या अशा या वातावरणामध्ये मी तुम्हाला निराश करू इच्छित नाही. तसा माझा सुतराम हेतूही नाही. मोठी स्वप्ने बघितलीच पाहिजेत. कारण तीच तर सुरुवात आहे. स्वप्नच बघणार नसाल, तर पुढे प्रयत्न करण्याचा विषयच निर्माण होत नाही. स्वप्न बघितलीच पाहिजेत, पण वास्तवाचे भानही ठेवले पाहिजे! डॉक्टरांचे म्हणणे वास्तवाला धरून आहे. त्यांनी एकदम स्पष्ट शब्दात तुम्हाला सांगितले नाही, पण तीन वर्षांत मला पैसे कमवून घ्यायचे आहेत,

म्हणजे पुढच्या कारकिर्दीची मला फिकीर नको. त्यानंतर मला प्रामाणिक रहाणे परवडू शकते तरीही प्रामाणिकपणेच काम करा, असे त्यांचे म्हणणे आहे आणि ते निश्चितपणे योग्य आहे.

नुकतेच भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी झालेले व्यक्तिमत्त्वही आपल्यासोबत आहे. जिल्हाधिकारी म्हणून त्यांची नियुक्ती झालेली आहे. त्यांची नोकरी अगदी पक्की आहे, म्हणजे काढून टाकण्याची सुतराम शक्यता नाही, परंतु बदल्या मात्र वारंवार होण्याची शक्यता फार जास्त आहे. (हंशा), पण त्यामुळे फार काळजी करण्याचे कारण नाही. 'विंचवाचे बिन्हाड पाठीवर' अशा वृत्तीने जर प्रस्तुत विषयाकडे पाहिले, तर कोणालाही काहीही विशेष असे वाईट वाटायचे कारण नाही. जे वाईट वाटून घेणार नाहीत ते निश्चितपणे यशस्वी होतील, या अधिकारी मित्राला मला, फक्त एवढेच सांगायचे आहे, 'तू तर प्रामाणिक रहाशील, पण तुझ्या हाताखालची जी संस्था आहे, तुझे जे कार्यालय असणार आहे, तिथे जर प्रामाणिकपणा नसेल, तर तू तिथे असला आणि एवढ्या मोठ्या पदावर असला तरी फार मोठा फायदा सर्वसाधारण सामान्य माणसाला देऊ शकशील, असे नाही. पदाने, धनाने मोठ्या माणसांची कामे तर तुला करावीच लागणार आहेत, कारण तुझे सगळे वरचे अधिकारी तुला सांगतील की, या लोकांची कामे केली पाहिजेत. त्यांचे जर तू ऐकले नाहीस, तर तू त्या खूर्चीत जास्त दिवस राहून ते काम करू शकणार नाहीस. अशा वेळी तुझी जबाबदारी जास्तच वाढेल तुला पदही टिकवायचे आणि कारभारही पहायचा आहे शेवटी व्यावहारिक बाजू सांभाळलीही लागेल, तडजोड ही करावीच लागेल.

आदर्शवाद या दृष्टिकोनातून पाहिले, तर प्रत्येक सामान्य माणसाचे योग्य ते काम वेळेवर विना पैशाने करणार, अशी शपथ तू जर घेतली आणि 'निदानपक्षी सामान्य माणसांना तरी सोडा, त्यांना तरी तुम्ही छळू नका' असे जर तुझ्या कार्यालयामधल्या लोकांना कळकळीचे आव्हान केलेस, तर तू बहुतांशी चांगले काम प्रामाणिकपणे करू शकशील. तू साहेब म्हणून त्यांच्या पाया पडणार नाहीस, असे म्हणू नकोस, कारण तू पाया पडण्याशिवाय त्यांच्याकडे दुसरे काहीही शस्त्र-अस्त्र चालू शकणार नाही. त्यांच्यावर तू जर अधिकाराचा बडगा उगारला किंवा उठविला तर तुला ते घरी पाठवतील; तुला ते बदनाम करतील, तू व्यभिचारी आहेस असे म्हणतील; तू पैसे खातोस असा आरोप तुझ्यावर लावतील; तू अनेक अशा वाईट गोष्टी करतोस, असे ते सिद्ध करून देतील. त्या दुष्टचक्रात स्वतःला अडकून घेवू नकोस.

पुढ्यांच्या किंवा, वरिष्ठ साहेबांच्या मीपणाच्या भानगडीतही पडू नकोस. तुझ्या हाताखालच्या लोकांच्या कोणत्याही प्रकारच्या अनिष्ट चर्चा, टिंगलटवाळी यातही गुरफटू

नकोस. तुला जर तुझेच काम करायचे असेल, तर तुला या दोघांमध्ये सांगड घालून तुझे काम करता येईल. सर्व प्रकारचा समतोल साधणारे प्रामाणिक अधिकारी माझे चांगले मित्र आहेत. त्यांना मी जवळून पाहिलेले आहे. त्यांनाही जवळपास अर्धे राजकारणी व्हावे लागलेले आहे, म्हणूनच ते अधिकारी त्यापदावर राहू शकले. 'भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी' ही बिरादरी मला फार जवळची आहे. माझे ते सहाध्यायी राहिलेले आहेत. माझे मित्रही राहिलेले आहेत. त्यात काही मुख्य सचिव झालेले आहेत. तेव्हा त्यांचे अनुभव माझ्या जमेला आहेत. तुला कधी वेळ मिळाला तर ये, म्हणजे मी त्यांच्याबद्दल तुला जास्त विस्ताराने सांगू शकेल.

एक लक्षात घे, वास्तववाद आणि आदर्शवाद यांची जोड आणि सांगड घाल. परस्परांची तडजोड कर, असे मी म्हणणार नाही. तडजोड तू तुझ्यापुरती करू नकोस. परंतु जर दुसरा कोणी करत असेल तर त्याच्या फार जास्त आड येऊ नकोस, कारण तू जर त्याच्या जास्त आड आलास, तर तुझा तो निकालच लावणार आणि असल्या बहादरांचे बहुतेक सर्वच ठिकाणी बहुमत असल्याने, तू काही वावगे करू शकणार नाहीस. तुला जर चांगलेच काम करायचे असेल, प्रामाणिकपणानेच काम करायचे असेल, बेंबीच्या देठापासून काम करायचे असेल तर तुला हे पथ्य पाळले पाहिजे. मग तू काम करू शकशील.

आजही शासनामध्ये राहून, या भ्रष्ट शासनामध्ये राहूनसुद्धा, चांगले काम करणारे प्रामाणिक अधिकारी आहेत. ते चांगले काम करताहेत, आणि प्रत्येक क्षेत्रामध्ये असल्या माणसांची गरज आहे. मग ते शिक्षणक्षेत्र असो, उद्योगाचे क्षेत्र असो, व्यापाराचे क्षेत्र असो किंवा प्रशासनाचे क्षेत्र असो, प्रत्येक ठिकाणी चांगली माणसे आहेत. म्हणूनच मी म्हणतो त्यांना तुम्ही कमी लेखू नका. त्यांच्याजवळ गडगंज संपत्ती, हजारो-शेकडो कोटी रुपये गोळा होणार नाहीत, कारण पैशासाठी ते तिथे जातही नाहीत, असे मी मानतो. त्यांच्याबद्दल आजपर्यंत जे ऐकले, आजपर्यंत त्यांचे जे जीवन पाहिले, त्यामुळे माझा त्यांच्यावर विश्वास बसतो. संपत्तीच्या लालसेने ते तिथे जात नसल्यामुळे पैशांमागे धावतील आणि स्वतःचे उद्दिष्ट विसरतील, अशीही माझ्या मनामध्ये यत्किंचितही शंका नाही. परंतु या दोघां-तिघांनी वास्तवता आणि आदर्शवाद यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न करावा, एवढाच एक वडिलकीचा सल्ला म्हणून तुम्हाला सांगतो आहे.

डॉक्टर, तुम्ही ज्या वेळी परत येणार आहात त्या वेळी मला जरूर भेटा. मी तोपर्यंत या जगात असेन, असे मी गृहीत धरतो, परंतु जर भेटलात, तर आरोग्य सेवेच्याबाबतीतसुद्धा

आपण खूप काही बोलू. वैद्यकीय क्षेत्रामध्येसुद्धा माझे अनेक मित्र आहेत. मी १९८२ पासून रुग्ण आहे. त्यामुळे मी जवळपास अर्धाधिक डॉक्टर समान झालो आहे. (हंशा) वैद्यकीय क्षेत्रामध्येसुद्धा सगळ्याच थरात माझ्या खूप चांगल्या ओळखी आहेत. त्याक्षेत्रामध्ये आपल्याला जे काही काम करायचे आहे, आपल्या संस्थेला जे काही काम करायचे आहे, त्यासाठी आमच्या परीने त्या त्या वेळी, जे हे आम्ही करू शकू, ते करण्याचे पूर्ण आश्वासन मी तुम्हाला देतो. (टाळ्या)

गुणवत्तेत बसणाऱ्या जळगाव जिल्ह्याच्या कोणत्याही विद्यार्थ्याला आय.आय.एम. आय.आय.टी. किंवा आय.ए.एस. या स्पर्धा परीक्षा द्यायच्याअसतील तसेच कोणत्याही असल्या विशिष्ट स्पर्धांच्या क्षेत्रामध्ये जायचे असेल आणि त्याला आर्थिक बळ कमी पडते आहे म्हणून तो जाऊ शकत नसेल, तर माझ्याकडे ही विवंचना सोडविण्यासाठी माझ्याकडे द्या. ते काम मी निश्चितपणे करेन. (टाळ्या) ते सगळ्यात सोपे काम आहे, कारण आज मी एकटा काम करत नाही. माझ्यासोबत आज पाच हजार लोक संपत्ती निर्मितीचे काम करताहेत. त्यामुळे मी फक्त त्यांना प्रेरणा द्यायची एवढेच माझे काम आहे. ते सगळे कामे करीतच आहेत, कंपनी या दृष्टीनेसुद्धा आम्ही जाहीर केलेले आहे की, दरवर्षी जो काही नफा राहिल, त्याची विशिष्ट टक्केवारी आम्ही सामाजिक कार्यासाठीच वापरणार आहोत. हा संकल्प कंपनीच्या घटनेचा अविभाज्य घटक झाला आहे. शिक्षण हा फार महत्त्वाचा आणि प्राधान्याचा मुद्दा असल्यामुळे, मी त्याबद्दल हे आश्वासन आपल्याला देऊ इच्छितो.

मुली आणि मुले यांचे गुणोत्तर (ratio)आपल्या जिल्ह्यामध्ये फारच कमी आहे आणि आपण 'डार्क झोन'मध्ये आहोत. अशा डार्क झोनमध्ये महाराष्ट्रातल्या तीन जिल्ह्यांपैकी आपला एक जिल्हा आहे. मित्रांनो, यासाठी जितके पुरुष जबाबदार आहेत, तितक्याच स्त्रियाही जबाबदार आहेत, कारण दोघांच्या संमतिशिवाय हे सहसा होऊ शकत नाही. आणि हे दोघांच्या संमतिने होते आहे ही, त्याची शोकांतिका आहे. ती थांबविण्यासाठी काय करता येईल, याबद्दल मी विशेष खोलवर विचार केलेला नाही. त्यामुळे मी त्याबद्दल आता भाष्य करणार नाही. परंतु असे घडणे अत्यंत अनुचित असा प्रकार आहे, यात वाद नाही. अशा गंभीर प्रश्नांच्या संदर्भात आपण सगळ्यांनीच अंतर्मुख होऊन विचार करणे गरजेचे आहे, असेही मला वाटते.

आता समारंभाची वेळ झालेली आहे, पण आपल्याला आश्वासन दिल्याप्रमाणे प्रश्न असतील तर मी त्याचे उत्तर द्यायला उभा आहे.

प्रश्न :- भाऊ आपल्यातील असे कोणते गुण गेल्या, तीस-चाळिस वर्षांपासून कामी आले की, ज्यांनी आज आपण एवढे मोठे भाऊ, पाच हजार लोकांच्या कुटुंबांचे प्रमुख म्हणून हे सर्व घडवू शकलात?

भाऊ :- मित्रांनो, कठोर परिश्रम, कठोर परिश्रम आणि कठोर परिश्रम! हा एकच गुण सर्व गुणांचा जनक आहे! जो माणूस कठोर परिश्रम करायला शिकतो, तो माणूस फार जास्त काळ स्वतःशी, समाजाशी, देशाशी अप्रामाणिक राहूच शकत नाही! आपला शेतकरी हा कठोर परिश्रम करणारा शेतकरी आहे, आणि आपण आज बघाल की, समाजातल्या प्रत्येक क्षेत्रापेक्षा कमीत कमी अप्रामाणिकपणा जर कोणाच्या अंगात असेल, तर तो शेतकऱ्यांमध्ये आहे! जास्तीत जास्त आत्महत्या जर कोण करत असेल तर शेतकरी करतो, कारण तो संवेदनशील आहे. त्याला घेतलेला पैसा परत द्यायचा आहे, पण देता येत नाही. ती नामुष्की सहन करायची नाही, म्हणून तो आत्महत्या करतो आहे. या कारणासाठी एखाद्या उद्योगपतीने आजपर्यंत आत्महत्या केल्याचे ऐकिले नाही किंवा एखाद्या राजपत्रित अधिकाऱ्याने त्याची नोकरी प्रामाणिकपणे करता येत नाही, म्हणून आत्महत्या केल्याचे आठवते आहे का? तशाच कारणासाठी एखाद्या डॉक्टरने आत्महत्या केल्याचे आठवते का? नाही आठवत. एक नव्हे, दोन नव्हे, हजारो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. हा माणूस अजून जिवंत मनाचा आहे. शेतकरी हा संस्कृती निर्मितीचा कणा आहे, असे म्हणतात. आपल्या संस्कृतीचा तो मूलभूत पाया आहे. हा भूमिपुत्र कठोर परिश्रम करतो. आपण जर कठोर परिश्रम करू शकलात, तर जे यश प्राप्तिसाठी आवश्यक आहेत, ते सगळे गुण, तुमच्या वृत्ति-प्रवृत्ति भिनतील. दुसऱ्यांना पहाण्यापेक्षा, स्वतःकडे, स्वतःच्या हृदयात डोक्यावून फक्त एक काम करा: 'कठोर परिश्रम करायला शिका,' बाकीचे सगळे आपसूक घडून येईल. परिश्रम आधारित संस्कृती हेच स्थायी यशाचे गमक आहे! (टाळ्या)

प्रश्न :- सर, आपण खरोखरच धन्य आहात! औद्योगिक, सामाजिक आणि आता आमच्यासोबत शैक्षणिक त्यासोबत वैद्यकीय या क्षेत्रात काम करताना मी तुम्हाला पाहिलेले आहे. आपल्या वाढदिवसाच्या दिवशी मी दैनिक 'लोकमत'ला खास 'वाढदिवसाची पुरवणी' वाचली. त्यात आपण कुटुंबासाठी वेळेचे जे नियोजन करतात ते वाचले. ते वाचून मी त्या वेळी खरोखरच खूप भारावलो इतका भारावलो की, एवढी क्षेत्र हाताळत असताना, ही व्यक्ती आपल्या नातवंडांना आजोबाचे प्रेम कसे देऊ शकते! परंतु 'हम दो हमारे दो' असे कुटुंब असताना कुटुंबात तणाव निर्माण होतो. अशा तणावग्रस्त कुटुंबातील मुलामुलींना

आपण मार्गदर्शन केले तर त्यांना निश्चित दिशा सापडेल.

भाऊ :- पहिली गोष्ट, 'हम दो हमारे दो' असा माझा काही नियम नव्हता. (हंशा) त्या काळी हा नारा नव्हता. 'हम दो हमारे चार' अशी आमची परिस्थिती आहे. त्यामुळे ही समस्या समाजामध्ये एवढी ज्वलंत झालेली आहे, या बदल मला स्वतःला तेवढीशी कल्पना नव्हती. पण काल महाजन आले आणि त्यांनीसुद्धा हे सांगितले. कुटुंब पद्धती विशेषतः एकत्र कुटुंबपद्धतीवर समाजासाठी दिशादर्शक ठरेल असे एक स्वतंत्र पुस्तक लिहायला पाहिजे, एवढी अनुभवची शिदोरी निश्चितच माझ्याजवळ आहे. मी तुम्हाला हा एकच प्रश्न थोडासा विस्ताराने सांगून थांबणार आहे. दुसरे प्रश्न असले, तर ते लिहून पाठवावे किंवा संबंधितांनी रविवारी जैन हिल्सवर यावे. त्यांना यायला काही अडचण असेल, किंवा यायला पैसे नसतील तर त्यांना जैन हिल्सवर नेण्याची व्यवस्था आम्ही करू.

मित्रांनो, एखादी इमारत उभी करणे सोपे आहे. त्याप्रमाणे एखादे राज्य निर्माण करणे हेसुद्धा सोपे आहे, कठीण नाही, परंतु एखादे घराणे उभे करणे ते शिस्त आणि संयमाच्या बळावर टिकवणे हे जास्त कठीण आहे. घराण्यामध्ये आणि घरामध्ये भावनेचा जेवढा संबंध असतो तेवढा बुद्धिचा नसतो. आणि 'हम दो हमारे दो' म्हणणारेसुद्धा जेवढा बुद्धिचा उपयोग करतात, तेवढा त्यांच्या मनाचा, त्यांच्या हृदयाचा करत नाहीत. म्हणून तणाव निर्माण होतो. कोणतेही संबंध आपल्याला जपायचे असतील, मग ते नवरा-बायको असो, आई-मुलगा असो, बाप-मुलगा असो, भाऊ-भाऊ असो, चुलत भाऊ आणि आपण असो किंवा काका-चुलते असो किंवा समाजातील इतर कोणतेही संबंध असो. एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट नोंदवून ठेवा, डोक्याचा उपयोग करण्यापेक्षा हृदयाचा उपयोग करायला शिका! आपण असे करू शकलात, तर माझी अशी खात्री आहे की, आपल्याला सगळ्यांची मने जिंकायला काहीही कठीण जाणार नाही. ही सुरुवात मात्र स्वतःपासून करावी लागेल.

माझ्या सगळ्या नातवंडांना मी संध्याकाळी, आणि ती काही एक-दोन नाही सात आहेत बरोबर घेऊन एका ताटात जेवत असतो. सर्वसाधारणपणे तुम्हाला अनुभव असेल तुमच्यापैकी बऱ्याच जणांना किंवा पुढे येईल तुम्हाला, एका मुलाला जेवू घालायला आईला अर्धा तास लागतो. म्हणजे त्याला ख्राऊ घालावे लागते. त्याच्या मागे फिरावे लागते. जशी आरतीओवाळणी होते ना, तसे सगळे तिला करावे लागते. काय काय करावे लागत नाही, हे नाही विचारले तर उत्तम! अशी सगळी संगोपन चित्रे मी पाहिलेली आहेत. अशा वेळेला

सात नातवंडांना एका वेळेला एका ताटात बसवून वीस मिनिटांमध्ये जेवण संपवणे म्हणजे एक मोठी कसरत असते. आणि ती कसरत करत असताना त्यांना आपण काय काय संस्कार देऊ शकतो, ह्याचे थोडक्यात विवरण मी तुम्हाला देतो.

एके दिवशी माझ्या एका नातूने सांगितले, “दादा, ही भाजी मला आवडत नाही.”

मी म्हटले, “बेटा, तू या आधी कधी ती भाजी खाल्ली आहे का?

तो म्हणाला, “नाही.”

मी विचारले, “मग तुला कसे माहित की, ती चांगली आहे की नाही?”

त्याला प्रश्न पडला की, ‘दादा’ काहीतरी समंजसपणाची गोष्ट करताहेत. साधारणतः त्याला वाटत नसेल असे, परंतु या वेळेला वाटले. ‘आया’ ‘हिटलर’ आहेत, असे हा विद्यार्थी आता म्हणाला, त्यातला किंचितही भाग माझ्या घरात नाही. एक आदरयुक्त भीती मात्र नक्कीच आहे!

मी त्याला म्हटले, “आज थोडी खारून बघ, मग आपण ठरवू की काय करायचे.”

त्याने खायला सुरुवात केली. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल की, दुसऱ्या दिवसापासून जेव्हा जेव्हा ती भाजी बनविली त्या वेळेला ती त्याने जास्त मागून खाल्ली. त्यापूर्वी त्याने त्या भाजीची चवच घेतलेली नव्हती. दुसऱ्याला ते आवडत नाही, हे त्याने पाहिलेले होते. मग त्यानेही सांगायला सुरुवात केली की, “ही भाजी मला आवडत नाही.” म्हणजे केवळ पाहून पाहून अनुकरणातून त्याच्या मनात ही भावना आलेली होती, या पलीकडे त्यात विशेष असे काहीही नव्हते.

दुसरी गोष्ट आपल्याला सांगतो. एकाने सांगितले, “दादा, बघा. त्याने ते खाल्ले नाही.” या मागे भाव कोणता आहे? इर्षा, तुलना.

मी म्हटले, “बेटा, त्याने का बरे खाल्ले नाही?”

तो म्हणाला, “दादा, तुम्हीच त्याला विचारा.”

मग मी म्हटले, “ठीक आहे. आता जो खाणार नाही, त्याला आपण दुप्पट खायला लावू. उद्यापासून जो काणी म्हणेल, ‘मला आवडत नाही’ त्याला दुपटीने खारू घालू. बरोबर आहे?” मग तसे ठरले.

दुसऱ्या-तिसऱ्या दिवशी असा प्रसंग घडला की, त्याने लगेच मला आठवण दिली,

“पहा दादा, आज तो नाही म्हटला. आता त्याला ‘डबल.’” (हंशा)

मग मी त्याला डबल खायला लावले त्या दिवशी. त्यानंतर एकदा त्याच्या स्वतःच्या तोंडातून निघून गेले की, “हे मला आवडत नाही.” तर लगेच हा दुसरा म्हणाला की, “त्याला डबल द्या.” आज म्हणता-म्हणता दोन वर्षांनंतर अशी वेळ आलेली आहे की, आमचे जेवण वीस मिनिटात संपेस्तोवर नातवंडांपैकी कुणीही असे म्हणत नाही की, मला हे आवडत नाही.

दुसऱ्या एका प्रसंगी एकाने मला विचारले, “दादा, आपण घास घेतल्यानंतर आपल्या शर्टवर किंवा खाली पडला तर अशावेळी काय करायचे?”

असा काही प्रश्न होता. मुले आहेत कितीही केले तरी. कधी तरी असे घडते. तेव्हा मी त्यांना सांगितले की, “अशा वेळी शिक्षा घेतली पाहिजे. त्याचे असे आहे, तुम्ही आता बरेच समजदार झाला आहात. तेव्हा आता तसे होणे योग्य नाही. म्हणून तुम्हाला शिक्षा करावी लागेल.”

तेव्हा त्यांनी विचारले, “ शिक्षा काय असेल?”

मी म्हटले, “जेवल्यावर व्यायाम करणे योग्य नाही. तरी अर्ध्या तासानंतर एकेक चुकीसाठी पाचपाच उठबशा काढायच्या.”

तर त्यांनी म्हटले, “ठीक आहे.”

चूक झाल्यावर सगळ्यांनी स्वतःच शिक्षा घ्यायला सुरुवातही केली. कुणाचे दहा, कुणाचे पंधरा, कुणाचे पाच त्यांचा त्यांचा हिशेब ते बरोबर करायला लागले. एकाने तर कहरच केला. त्याने मला सांगितले, ‘जेवणाआधीच पंधरा उठबशा मारून घेतो!’ (हंशा) हळूहळू घास खाली टाकायचेच बंद झाले. लक्ष ठेवून जेवले तर खाली काही पडायचे कारण नाही, पण ती सवय लावून घ्यायची असते, म्हणजे एखाद्या वेळी आपल्या सवयीचा केवढा मोठा परिणाम आपल्यावर होतो, हे तुम्ही लक्षात घ्या.

वर्तमानपत्र वाचणे हे दुर्मीळ झाले आहे. टीव्ही पहाणे आणि पहाता, पहाता जेवण करणे हा सर्वसाधारण प्रघात झाला आहे. त्यामुळे एकाग्रताच साधता येत नाही. चंचलपणा त्यामुळे जास्त वाढतो! जेवणावर लक्ष लागत नाही. एवढा बारीक सारीक विचारसुद्धा करायला कुणी तयार नाही, त्याबद्दल बोलायलासुद्धा तयार नाही, या दृष्टीने मी एक दुसरा संस्कार केला. आता आपण असे करू की, जेवण करत असताना कोणी बोलायचे

नाही, म्हणजे आज तू बोलणार नाही. उद्या तुमच्यापैकी दोनच बोलणार असे करता करता कुणीच बोलणार नाही. कोणीच बोलणार नाही. म्हणजे शांतता एकदम शांतता. शांतता झाल्याबरोबर एकाग्रता. एकाग्रता म्हणजे व्यवस्थितपणा.

त्या शांततेमुळे सगळ्यांची एकाग्रतेची पातळी वाढली. तसे पाहिले तर कोणतेही काम करताना कामाशी एकाग्रता अपेक्षित आहे. त्यांना राजस्थानी भाषेत सगळे समजवून सांगितले. मी राजस्थानी भाषेतच घरात बोलत असतो, तुम्हाला हा एक वेगळा विशेष सांगतो. कारण त्या भाषेत त्यांना जास्त लवकर कळते. मला जे सांगायचे आहे ती गोष्ट ते लवकर आत्मसात करतात. मातृभाषेत मिळणाऱ्या शिक्षणाची जागा इतर कोणतीही भाषा घेऊ शकत नाही. या पृथ्वीच्या पाठीवर हा नियम अजूनही कोणीही खोडून काढू शकलेला नाही. तरीही आपण आता पहिलीपासून मात्र इंग्लिश शिकणार आहोत. मराठीला आपण तिलांजली देणार आहोत. असे जे काही चालले आहे ते फार चांगले आहे, असे मी मानत नाही. पण ते चालले आहे. असो.

शाळेमध्येसुद्धा विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देण्याचा कालावधीच कमी असतो. त्यामुळे सगळ्या शिक्षकांना फार मोठी अडचण होत असते. आता लक्ष देण्याचा कालावधी वाढवायचा म्हणजे कसा वाढवायचा? जिथे जिथे आपल्याला शक्य आहे, तिथे तिथे आपल्याला ते केले पाहिजे. सगळी सुरुवात घरातच झाली पाहिजे. शाळेकडून तुम्ही अपेक्षा करता, पालक म्हणून. अपेक्षा जरूर करा. परंतु अपेक्षेचा भंग झाला, तर शाळेच्या नावाने ओरडू नका, कारण आपली जी भूमिका आहे, ती आपण पूर्णपणे पार पाडत नाही. मला असे वाटते की, कुटुंबाकडे लहानपणापासून जर आपण अशा पद्धतीने लक्ष द्यायचे ठरवले, तर त्याचे परिणाम चांगलेच होतील.

संध्याकाळचा माझा एक तास असतो. त्यात मी हे करायचा पायंडा पाडला. त्यात दुहेरी फायदा झाला. मी थकून आलेलो असतो. माझा दिवसभराचा वेळ कामाचा गेलेला असतो. त्या क्षणाला मला काहीनकाही विरंगुळा असणे अत्यंत आवश्यक आहे, म्हणून मी काही गोष्टी करत असतो. नातवंडांना घेऊन बसून एखादी गोष्ट वाचून दाखवितो किंवा ते जर शक्य नसेल तर त्यांना विचारतो की, तुम्हाला आज कोणत्या विषयावर बोलायचे आहे. आणि त्यावर आम्ही चर्चा करतो. एक दिवस आम्ही फार विचित्र विषय घेतला की, माणसाने कपडे का घालावे? नाही घातले तर काय होईल? आणि मग कपडे कसे असावेत. त्या वेळी मुली आणि मुले या सगळ्यांना सांगितले की, मुद्दे लिहा. मग क्वार्टर का नको?

हाफ का नको? आणि बेल बॉटम कशाला पाहिजे? स्लीव्हलेस कशाला पाहिजे? अशा सगळ्या गोष्टी त्यातून आपोआपच निघाल्या.

आपल्याला उगाच असे वाटत असते की, त्यांना काही समजत नाही. या सगळ्या गोष्टी त्यांना माहिती असतात, कारण ते टी.व्ही.वर बघतच असतात. खरे म्हणजे त्यांच्याआधी पालकच बघत असतात! (हंशा) कारण पालकांना जर असे बघण्याची हौस नसेल, तर मुले तरी का बघतील? अशा गंभीर शिस्तीची सुरुवात पालकांनी स्वतःपासून करायला पाहिजे, अशा गोष्टी मात्र पालक सोयिस्करपणे विसरतात. मुलांनी पाहू नये, हे बंधन पालक फक्त पाल्यांवर टाकू इच्छितात, पर्यायाने मानसिक ताण तणावही सतत वाढत असतो. बोलले तसे चालावे, तसे झाल्यास काही समस्याच राहणार नाही. आपण तसे करत नाही. आपण मुलाला सांगत असतो, “तो फोन आला तर त्याला सांगून दे की बाबा घरात नाही”. आपण घरी असूनही घरी नाही, असे त्याला सांगायला लावतो आणि तरीही अपेक्षा करत असतो की, मुलांनी खरे बोलावे! खोट बोलू नये, हे जमणार नाही, कारण पालकच त्याला खोटे बोलायला शिकवतात. हातात प्याला घ्यायचा आणि पिणे वाईट असे म्हणायचे, यात विरोधाभास आहे. अशा गोष्टी स्वतःहूनच आपण टाळल्या आणि सुसंस्कारित पद्धतीने त्यांच्याशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला, तर मला असे वाटते की, आपल्या कौटुंबिक ताणतणावातून आपल्याला बरीचशी मुक्तता मिळू शकेल.

मला तुम्ही बोलवल्याबद्दल आणि इथे बोलायची संधी दिल्याबद्दल मी आपल्या सगळ्यांचा ऋणी आहे.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!